

Sárközy Miklós

Óabaristān lokális fejedelemségeinek története a mongol kor előtt az iszlám idején

Tézisek

Óabaristān. A mai Māzandarān középkori (majdnem) elnevezése, mely látszólag egy a sok közül, a mai Irán, Afganisztán és Közép-Ázsia történeti régióinak egyike.

Disszertációm címe: *Óabaristān lokális fejedelemségeinek története a mongol kor előtt az iszlám idején*. Ebben a közel kétszáz oldalban arra vállalkozom, hogy megvizsgáljam ennek az észak-iráni régióknak a történelmét. Pontosabban, az itt egykor uralkodott négy dinasztiaét: A Dābūyidákét, a Qārinwandokét, a Bāwandidákét és végül a Bādūspānidákét.

Mint minden írásnak, e dolgozatnak is határai vannak. Mivel a rendelkezésemre álló oldalszám adott volt, emiatt megfelelő korlátok közé próbáltam terelni munkámat. A kissé hosszúra nyúlt cím megpróbálja pontosan definiálni a dolgozatban vizsgált korszakot. Időben a Kr.u. 7. század derekától a Kr.u. 13. század elejéig terjed munkám. A kezdőpont a Sāsānida Birodalom bukása viszonylag könnyű választás, mivel innentől számíthatjuk a helyi dinasztiák önállóságát – egyáltalán, Óabaristān mint földrajzi és politikai térség súlyának megnövekedését. Annál nehezebb volt viszont a végpontot meghatározni. Mivel az egyes dinasztiák története elágazik és nem egyszerre ér véget, így - talán önkényesen - 13. század első évtizedét választottam. Ez az egyik lokális dinasztia, a Bāwandidák időleges bukásának pillanata, melyet a Khwārizmi Birodalom okoz. Mivel tudjuk, hogy alig tíz év múlva az Iránt elérő mongol hódítás alapvető változásokat idéz elő elsöpörve Khwārizmot is, emiatt történetileg ez a cezúra tűnt a legracionálisabbnak.

Az olvasó talán felvetheti, hogy miért nem egy dinasztia, mondjuk, a Bāwandidák vagy a négy dinasztia közül a legtovább hatalmon maradó Bādūspānidák történetét választottam? Nos, erre válaszom az lehet, hogy Óabaristān története ilyen összetett, mely tény nem engedi meg, hogy csak egy szálát „futassunk végig”. A különböző periódusokban ezek a dinasztiák egymás mellett éltek, egymással kialakított viszonyuk nem vizsgálható csak az egyik vagy a másik oldalról, egyben túlon túl sok magyarázatot igényelne néhány elejtett, más dinasztiákra vonatkozó félmondat.

Az olvasó másik felvetése az lehet, hogy miért e négy dinasztia szerepel e dolgozatban? Miért nem szerepelnek benne például a Ziyāridák vagy akár néhány síita fejedelemség, melyek szintén jelen voltak e régióban a vizsgált korban? Valamilyen magyarázatot igényel e választás! Pontosan így van. A választás oka, hogy e négy dinasztia, a Dābūyidák, a Qārinwandok, a Bāwandidák és a Bādūspānidák, bár sokban különböznek egymástól, de egyvalamiben megegyeznek. Valószínűleg mindannyian a kései sāsānida arisztokrácia leszármazottai, sajátos történeti kontinuitást képezve a preiszlám Iránból a muszlim Perzsiába. E tény, ha figyelembe vesszük a koraközépkori Irán történelmét, nem túlságosan jellemző más történeti régiókban. Óabaristān ugyanúgy a muszlim oikumené részévé vált – de e folyamat itt jórészt más módon játszódott le. A helyi elit a kalifátus előtt és alatt a helyben maradt „ancien régime” túlélőiből tevődött össze. A terület periférikus mivoltából fakadóan ezek a dinasztiák nagyobbrészt folyamatosan megmaradtak, államiságai(k)nak és történeti szerepüknek sajátos tónust ad a történeti folyamatosság. Mindez nagyobbrészt megkülönbözteti őket az időről időre itt felbukkanó és egymást váltó, esetenként óriási erőt képviselő hódító dinasztiáktól.

A miéltre még egy válasz adható az olvasónak. Ez pedig a szerző kíváncsisága. A témaválasztás során Óabaristān viszonylag kutatatlan témának tűnt. Az idevonatkozó másodlagos irodalom, ha e dinasztiákat nézzük és ha összevetjük más régiókéval, meglehetősen sovány. Sajnos – vagy nem sajnós. Mindez komoly szerepet játszott e téma kiválasztásában és megírásában. Ha áttekintjük az idevonatkozó szakirodalmat, bizony csupán néhány szerzőnek (főleg Rabino di Borgomalénak) van néhány terjedelmesebb, közvetlenül e területet és témát érintő munkája.

Természetesen egy téma megírását alapvetően determinálják a rendelkezésre álló források. Itt is ez történt. A rendelkezésre álló és időben már nemigen gyarapodó forrásállomány elsősorban az eseménytörténet, a hadtörténet, a történeti földrajz és a genealógia terén nyújt lehetőséget a további kutatásra.

Bármennyire is érdekes lenne, például a korabeli Óabaristān társadalom- vagy gazdaságtörténetéről nagyívű tanulmányokat írni, mindez a meglevő (és a nem meglevő...) források fényében gyakorlatilag lehetetlen. Mert ilyen adatok csak meglehetősen szórványosan maradtak meg az utókorra. Amikor erre alkalom nyílik, akkor nem haboztunk ezt megírni, de általános megállapításokat nemigen szerencsés tenni egy ilyen kis régió esetében.

Mi maradt tehát? Egy átfogó eseménytörténeti munka megírása, mely magában foglalja mindazokat a problémákat, vitás kérdéseket, melyek e középkori iráni tartományban talán még megoldatlanok maradtak.

A dolgozat új eredményei három pontban foglalhatóak össze:

I. A négy dinasztia történetének legapróbb történeti, kultúrtörténeti és genealógiai kérdéseinek (re)interpretációja a rendelkezésre álló elsődleges és másodlagos irodalom, a történeti kútforrások, a régészet, az epigráfia, a numizmatika és a modern kutatás eredményeinek felhasználásával. Ez kétségtelenül a pozitívizmus felé terelte a dolgozat irányát. Ám, ha a témára tekintünk és beleássuk magunkat, akkor csakhamar triviális kérdésekbe ütközünk. Mindez a téma viszonylagos érintetlenségéből fakad. Mindössze két olyan terület akad, ahol mára csaknem minden kérdés megoldódott vagy legalábbis tágas szakirodalom foglalkozik velük: a Dābūyida ispahbadok története és a qārinwand Māzyār szerepének értékelése. Mivel dolgozatunkban nem törekszünk az ismétlésre és sokadszor ugyanazt leírni, emiatt talán e két részlet rövidebb kifejtést kapott.

II. Az adott eseményeken során túl választ kerestünk arra is, milyen általános tendenciák figyelhetők meg az események menetében, mindez hogyan hathatott ki a régióra, Óabaristānra és a vele szomszédos területekre? Vannak-e ismétlődő jelenségek vagy minden periódus más és más tanulással szolgál?

III. A dolgozat megírása során központi szerepet játszó kaszpi krónikáink (Ibn Isfandyār, Mar^cašī és Āmulī) számos archaikus vonására derült fény, melyek az itteni iráni arisztokrácia preiszlám gyökereire engednek következtetni. Mindezek az elemek sajátosan árnyalják Óabaristān történetét, valamelyest megvilágítva e dinasztiák környezetét, hiedelmeiket, udvari kultúráját.

II.

1. A Sāsānida Birodalomtól bukásától az arab hódításig (Kr. u. 651 –760). Ez az időszak teljes függetlenségben telik el, mivel más iráni területektől eltérően, Óabaristānt nem sikerült meghódítani a kalifátusnak. Az észak-iráni tartomány ekkor - úgy tűnik – a Dābūyidák uralma alatt egységesült. A többi családról nincs hitelt érdemlő információnk e korszakból. A Dābūyidák, ez a sāsānida hagyományokat híven követő zoroasztriánus dinasztia sokáig sikeresen védelmezte területeit az arab hódító kísérletektől.

2. Az arab hódítástól Māzyār uralmáig (760-839). Ez a rövid néhány évtized a Dābūyidák bukása után új helyi dinasztiák, a Qārinwandok és a Bāwandidák felemelkedésével jár együtt. Az ereje teljében lévő ^c abbāsida kalifátus korától a regionális fejedelemségek kezdetéig ível a

korszak. A korszak elején markánsan elválík a rebellis famíliák uralta *kūhistān* és a muszlim helytartók kezébe levő tengerparti síkság, a *sāfil*. A Qārinwandok és a Bāwandidák egészen a 9. század első feléig tartják magukat a zoroasztriánus hagyományoktól.

A korszak végén külön figyelmet érdemel a qārinwand Māzyār tevékenysége, akinek sikerült egyesítenie Óabaristānt és a korban felemelkedő Óāhiridák veszélyes riválisává vált. A lassan hanyatló kalifátus helyét átvevő kisdinasztiák vetélkedésében Māzyār alulmaradt a Óāhiridákkal szemben.

3. Óabaristān sāmānida és būwayhida hatalmi játszmák és a vallási és dinasztikus skizmák korszaka idegen erők metszéspontjában (840-1000 k.). Ebben a korban láthatóan gyengül a Óabaristāni helyi fejedelemségek politikai jelentősége és Óabaristān egyfajta civilizációs ütközőzónává válik. Ez az ütközőzóna általában egy közép-ázsiai vagy khurāsāni hódítót jelent kelet felől (Óāhiridák és Sāmānidák) és egy Zaydita, majd később különböző daylamita erőket jelent nyugat vagy dél felől. Ami különösen figyelemreméltó ebben a korban, hogy a Óabaristān láthatólag elveszti *asylum* jellegét és maga is megosztottá válik. Minél inkább állandósul a konfliktus, annál több csoportra szakad szét a terület. Ez egyben arra utal, hogy Óabaristān– területi kisebbsége ellenére – meglehetősen sűrűn szabdalta olyan kisebb klánokkal, melyek alkalomadtán, ha hiányzik egy egységesítő vagy egy meghatározó politikai személyiség, akkor maguk is önállósítják magukat. Minderre jó példa a Māzyār utáni Qārinwandok különböző ágainak viselkedése, akik hol a Zayditák, hol a Óāhiridák, hol a Ńaffāridák szövetségesei lesznek, akár egy időben több ág is vetélkedik egymással, nem idegenkedve a szövetségesek váltogatásától. Hasonló folyamatok bontakoznak ki a Bāwandidák alatt a 10. század közepétől a Būwayhidák és a Ziyārīda-Sāmānida szövetségi rendszer között sodródva, mely egyben a Kā’ūsīda-ág szakadását és kisebb klánokra való szétesését hozza magával.

4. Az „un. sötét kor” (kb. 1000-1090 k.). Bár a kifejezés nem túl szerencsés, mivel erősen pejoratív mellékjelentést hordoz, más és jobb híján így kell neveznünk a 11. század Óabaristāni történelmét. Mindennek – megítélésünk szerint – a fő oka forrásaink hiányossága. Mivel pont ebből a korból származnak eladdig ismeretlen Bāwandida hercegek sírfeliratai, ekként nem kételkedhetünk, hogy a Bāwandidák (és a Qārinwandok is) ebben a korban sem tűnnek el, csak a klánszerű berendezkedés felülkerekedik Óabaristān egységének gondolatán. Mindemellet ez a periódus egybeesik a Ghaznavidák és a szeldzsukok hódításával, mely szintén nem kedvez az egységes, regionális erőként számottevő Óabaristāni fejedelemségek kialakulásának.

5. Óabaristān reneszánsza - a regionális középhatalmi státust birtokló Bāwandida ispahbadiyya fejedelemség megszületése (11. század vége – 13. század eleje). Óabaristān másodvirágzása következett el ebben a periódusban. Mindez nem választható el a szerencsés külpolitikai helyzettől, a szeldzsuk állam lassú de biztos szétesésétől sem. Igaz, olyan erős és kellő taktikai érzéssel megáldott bāwandida fejedelmek is kellettek ehhez a sikerhez mint Íusām al-Daula Šahryār, °Alā al-Daula °Alī és talán a legnagyobb mind közül, Šāh Ghāzī Rustam. Az atabégségekre széteső nagyszeldzsuk állam utódállamai közel sem tudtak olyan fenyegetést kifejteni mint a korai szeldzsuk a vagy a korábbi időszak sāmānida és būwayhida uralkodói. Óabaristān bāwandida uralkodói sikeresen használták ki ezt a politikai vákuumot és hatalmi erőterüket a legmaximálisabban igyekeztek kiterjeszteni. A kezdeti defenzív, lavírozó periódust egy agresszív, hódító kor követte a század közepén, melynek során Šāh Ghāzī Rustam megkísérelte kiterjeszteni hatalmát olyan Óabaristānon kívüli térségekre, melyek hagyományosan sosem tartoztak hozzá. Simnān, Ray, Qum és Kāšān megszerzése mindenképpen jelentős esemény volt a Bāwandidák történetében, másrészt Šāh Ghāzī Rustam többszöri, igaz sikertelen dihistāni kalandozásai szintén erre mutatnak.

A korban el lehet különíteni egy felemelkedő periódust, mely a szeldzsuk állam eróziójával egykorú a 12. század első felében. A csúcspont Šāh Ghāzī Rustam uralmának negyedszázada volt 1141 és 1166, amikor ki lehet jelteni, a Bāwandida dinasztia a kor talán legjelentősebb és legerősebb politikai formációja volt Észak-Iránban.

Ugyanakkor látni lehet egy lassú hanyatlást Šāh Ghāzī Rustam halála után, melyet családi viszályok és a lassan megváltozó politikai erőter jelleméz. Ez utóbbinak fő jellemzője a felemelkedő khwārizmi állam volt, mely agresszív terjeszkedő politikát folytatott nyugat felé, és ennek Óabaristān középhatalmi státusa látta lassan de biztosan a kárát. Nem szabad alábecsülni az iszmá'iliták aktivizálódását sem a 12. század második felében, akik nyugat felől fenyegették a Bāwandidákat és tevőleges szerepet játszottak éppen az Ispahbadiyya-ág kihalásában és területeik megcsonkításában a 13. század elején.

Mindehhez kötődik a Bādūspānidák megjelenése és politikai szerepének megnövekedése. A minden bizonnyal a kései szeldzsukok támogatásával megjelenő új regionális dinasztia Rūyānban, Nyugat-Óabaristānban, eredete bizonytalan. Feltételezhető, hogy szintén „öshonos” családról van szó, de tényleges politikai szerepük a 12. század elejéig nem bizonyítható. A 12. század második felében azután egyre inkább rivális, a Bāwandidák lokális ellensúlyának szerepét kezdik betölteni, melynek során jelentős iszmá'ilita támogatást is elnyernek. Rūyān ütközőzónává válik a Bāwandidák és az iszmá'ilita dā'ik közt. Bár a Bāwandida ispahbadok bukása őket is megingatja, de a bādūspānida ustāndārok a 13.

századtól, a mongol kortól egyértelműen a legerősebb helyi dinasztia lesznek. Esetükben egyfajta fokozatos erősödés látható, mely a 12. század elejétől, a kis szeldzsuk vazallus fejedelemségtől tart egy független észak-iráni államig a 14. század derekáig.

A nagyobb történelmi léptékű áttekintés mellett fontos hangsúlyozni azokat a mikrorégióra jellemző sajátosságokat, melyek végigkísérték a dinasztia történetét. Ez egy az előbbiektől eltérő kategorizálást is megenged a kutató számára.

A történelmi korszakolás révén láthatóvá válik egyfajta „tektonikai mozgásrendszer” Óabaristán esetében. Ez megközelítőleg két lépésből áll: az egyik a nagyobb politikai rendszerek, birodalmak válságának, szétesésének kihasználása, mely időlegesen egységesíti és fontos regionális erővé emelte Óabaristánt. Ilyen széteső folyamatot és ezzel párhuzamosan Óabaristán felemelkedését összesen három alkalommal figyelhetünk meg a vizsgált korszakban: 1. a Sāsānida Birodalom bukása és a Dābūyida dinasztia hatalomra jutása 2. az ʿAbbāsida Kalifátus hanyatlása és qārinwand Māzyār birodalomépítő tevékenysége a 9. század első harmadában, mely a Óāhiridáknak esik áldozatul. 3. A 12. századi bāwandida reneszánsz a szeldzsuk állam szétaprózódása idején, mely talán a valaha volt legnagyobb területi kiterjedést és politikai befolyást engedte meg az ispahbadiyya-ági Bāwandidáknak. E három hatalmi csúcspont nem csupán külpolitikai előnyöket jelentett, de egyben Óabaristán belső kohézióját is elősegítette és gátat szabott a mikrorégió további, kisebb mikrorégiókra szétesésének. Sem a Dābūyidák, sem Māzyār, sem pedig a 12. század második harmadáig uralkodó bāwandida ispahbadok alatt nem volt jelentős rivális politikai formáció Óabaristánon belül

A köztes időben azonban defenzív tendenciák érvényesültek, ez a „tektonikai mozgás” második része. Óabaristán különböző nagyhatalmi játszmák színtere lett és több egymással vetélkedő erőközpontra esett szét. Ezek az alábbi korszakok voltak: 1. a Qārinwand-Bāwandida-arab rivalizálás a 8. század második felében Māzyārig. 2. a Māzyār halála utáni anarchia, a Qārinwandok és a Bāwandidák különböző ágainak egymással folytatott vég nélküli harcai megtévezve a Zayditák, a Óāhiridák és a Sāmānidák háborúival, később pedig a Būwayhida-Sāmānida nagyhatalmi játszmákkal. A korszakbeli defenzív tektonikai mozgás csúcspontját a keresztény ezredforduló után érte el, amikor – igaz jelentős forráshiánnyal küzdünk e korban! – jóformán vidéki klánok (főleg Bāwandidák) uralták Óabaristán nagy részét. 3. Az Ispahbadiyya hanyatló korában a 12. század végén és a 13. század elején ismét a nagyhatalmi játszmák gyűrűznek be Óabaristánba a khwārizmi terjeszkedés miatt. Ekkor erősödnek meg a Bāwandidákkal rivális Bādūspānidák is és jelentős az iszmá'ilita befolyás is,

mely végül egy újabb, második „sötét korban” tetőzik. Ez egészen a 13. század második harmadáig az ilkhānida kori lassú regionális újjáéledésig tart. E folyamat egészen a 16. század végig nyúlik, amikor a Ńafawidák gyökeresen megváltoztatják a helyi viszonyokat.

E kettős tektonikai mozgás - hanyatlás és újjáéledés - oka egyfelől Óabaristān viszonylagos elszigeteltségében, periférikus jellegéből fakad, hogy sosem pusztult el annyira, hogy ne éledhessen aztán újra. Másrészt, amint az a fentiekből is világosan látszik, e folyamat nem választható el Irán egészének történeti folyamataitól sem, a nagyobb birodalmak, a kalifátus, a Sāmānidák, a szeldzsukok és mások államainak felemelkedésétől és lehanyatlásától. A két folyamat eredője volt mindaz, amit ebben a kettős ”tektonikai mozgásban” látunk.

Végezetül még egy harmadik tanulság is leszűrhető. Eltérően más területektől, minden politikai defenzíva, relatív gyengeség ellenére a helyi elit, az „ancien régime” leszármazottai mégiscsak helyben maradnak és újból és újból erőre kapva sikeres államocskákat alapítanak. Hiába érte Óabaristānt számos hatás és hódítás, a helyi dinasztiák szívóssága figyelemreméltó. Ez a kulturálisan konzervatív, a preislám hagyományok tekintetében karakteresebb jelleg nem választható el Óabaristān földrajzi-éghajlati viszonyaitól, mely itt a koraközépkorban egy részben külön utakon járó, a „mainstream” vonaltól sokban eltérő, de ízig – vérig iráni civilizációt szült.

Egyszerre iráni és muszlim, de valahogy mégis egyedi világot.